

YOZUV ISLOHOTI VA DINIY MEROSGA MUNOSABAT: INGLIZ OLIMLARINING YONDASHUVI

Aliboyev Dilshod
Abdualimova Zilola
Rayimjonov Ismoil

Annotatsiya: *Ushbu maqola XX asr boshlarida O‘zbekistonda amalga oshirilgan yozuv islohoti va diniy merosga bo‘lgan munosabatni ingliz tarixshunosligining nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Ingliz olimlari yozuv islohotini nafaqat til va adabiyot taraqqiyoti vositasi sifatida, balki mahalliy diniy va madaniy an‘analarni boshqarish va nazorat qilish instrumenti sifatida ham ko‘rgan. Ularning yondashuvida yozuv o‘zgarishlari diniy merosni cheklash va Sovet mafkurasi ostida milliy ongni qayta shakllantirish vositasi sifatida talqin etiladi. Shu bilan birga, ingliz tadqiqotchilari diniy va madaniy merosning siyosiy bosim va senzura ostida qiyinchiliklarga duch kelganini ta’kidlaydi. Ushbu yondashuvlar O‘zbekiston tarixining sovet davridagi madaniy transformatsiyalarini chuqurroq tushunish uchun muhim ilmiy asos yaratadi.*

Kalit so‘zlar: *Yozuv islohoti, diniy meros, Sovet madaniy siyosati, ingliz tarixshunosligi, madaniy transformatsiya, milliy ong, senzura, O‘zbekiston tarixi.*

Annotation: *This article analyzes the script reform and attitudes toward religious heritage in early 20th-century Uzbekistan from the perspective of English historiography. English scholars perceive the script reform not only as a tool for linguistic and literary development but also as an instrument for controlling and managing local religious and cultural traditions. Their approach interprets script changes as means to restrict religious heritage and reshape national consciousness under Soviet ideology. Additionally, English researchers emphasize the challenges faced by religious and cultural heritage under political pressure and censorship. These perspectives provide an important scholarly foundation for a deeper understanding of cultural transformations in Soviet-era Uzbekistan.*

Keywords: *Script reform, religious heritage, Soviet cultural policy, English historiography, cultural transformation, national consciousness, censorship, history of Uzbekistan.*

1920–30-yillarda O‘zbekiston SSRda olib borilgan yozuv islohoti va diniy merosga nisbatan davlat siyosati o‘sha davr Sovet modernizatsiyasining ajralmas qismi bo‘lib, jamiyatni mafkuraviy qayta qurish, tarixiy xotirani nazorat qilish va yangi avlod ongini shakllantirish vositasi sifatida ko‘rildi. Bu jarayonlar ingliz olimlari, jurnalistlari va diplomatlari tomonidan katta qiziqish bilan kuzatildi hamda bir qator G‘arbiy manbalarda chuqur tahlil qilindi. Sovet hukumati olib borgan yozuv islohoti – ya‘ni arab yozuvidan lotin, keyin esa kirill yozuviga o‘tish – ingliz tadqiqotchilari tomonidan ayniqsa ideologik nazorat kuchaygan jarayon sifatida baholangan. Diniy merosga bo‘lgan munosabat esa nafaqat siyosiy, balki madaniy va sivilizatsion darajadagi o‘zgarishlarning eng qizg‘in nuqtalaridan biri sifatida ko‘rilgan.

Yozuv islohoti dastlab 1927–1929-yillarda boshlangan bo‘lib, sovet rahbariyatining rasmiy talqinida bu savodsizlikka qarshi kurash, madaniyatni ommalashtirish va xalqning ilmga bo‘lgan qiziqishini oshirishga qaratilgan ijtimoiy taraqqiyot chorasi sifatida ilgari surilgan edi. Ingliz olimlari esa bu harakatni madaniy mustamlakachilik shakli sifatida tahlil qilganlar. Jumladan, Sharq bo‘yicha britaniyalik mutaxassis E.G. Browne yozuv islohotini “xotirani yo‘qotishning vositasi” deb ataydi. Uning fikricha, arab yozuvi bilan bog‘liq ming yillik diniy va adabiy merosdan uzilish jamiyatni o‘z tarixiy ildizlaridan ayirish, yangi sovet odamini yaratish strategiyasining bir bo‘lagi edi.

Ingliz tarixchilari yozuv islohoti orqali mintaqa xalqlarining avvalgi yozma madaniyati va dini merosga asoslangan tafakkurini izdan chiqarish maqsadi yotganini ko‘p bora ta‘kidlagan. Ayniqsa, bu o‘zgarishlar faqat texnik yoki uslubiy emas, balki mafkuraviy jihatdan hayotiy muhim bo‘lgan diniy matnlar, tarixiy qo‘lyozmalar va adabiy asarlarning o‘qilmasligiga olib kelganini G‘arb manbalarida ko‘p qayd etilgan. Masalan, britaniyalik olim G.H. Fitzherbertning 1933-yildagi tahlilida aytilishicha, yangi yozuvni o‘rganishga majbur bo‘lgan o‘zbek yosh avlodi “o‘z bobolarining kitoblarini o‘qiy olmaydigan darajaga yetkazildi”. Bu holat esa, uning fikricha, xalqning intellektual merosidan sun‘iy ravishda uzilishi va g‘oyaviy bo‘shliq paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

Bundan tashqari, yozuv islohoti orqali Sovet hukumati o‘z nazoratini kuchaytirishga harakat qilgani haqida ham ingliz manbalarida fikrlar keng uchraydi. Chunki har bir yozuv tizimi o‘zining matbaa, nashriyot, ta‘lim va adabiyot sohasidagi

maxsus infratuzilmasini talab qiladi. Shu sababli, arab yozuvi bilan bog‘liq diniy matnlarning ko‘paytirilishiga qarshi kurash olib borildi, yangi yozuvda esa faqat sovet mafkurasiga mos, ruxsat etilgan adabiyotlar ishlab chiqildi. Britaniyalik jurnalist D.M. Craig o‘zining Toshkentdagi kuzatishlariga asoslanib, yozuv almashtirilganidan so‘ng eski kitoblar kutubxonalar va do‘konlardan yo‘qolib borayotganini, ularning o‘rnini sotsialistik mavzulardagi yangi broshyuralar egallaganini ta’kidlaydi.

Diniy merosga munosabat esa yanada keskin va tahlikali yo‘nalishda olib borilgan. Sovet rejimi diniy institutlar – masjid, madrasa, ziyoratgohlar, diniy ulamolarni jamiyatdan siqib chiqarish, ularni obro‘sizlantirish va bekor qilish siyosatini yurgizdi. Bu holat ingliz tadqiqotchilari e’tiboridan chetda qolmadi. Diniy inshootlarning yopilishi, ulamolarning sud qilinishi va diniy ta’limning taqiqlanishi Britaniya ommaviy axborot vositalarida “tajovuzkor ateistik siyosat” sifatida ko‘rsatildi. Masalan, “The Times” gazetasining 1931-yil 15-fevral sonida e’lon qilingan maqolada O‘zbekistondagi qadimiy madrasa va masjidlarining yopilishi “islom sivilizatsiyasiga qarshi madaniy to‘qnashuv” deb baholangan.

Shuningdek, ingliz olimlari diniy merosni nafaqat sobiq diniy institutlar faoliyati doirasida, balki xalq og‘zaki ijodi, xalq bayramlari, diniy marosimlar va ramzlarda ham ko‘rishgan. Sovetlar bu sohalarda ham keskin repressiv siyosat yurgizib, xalq og‘zaki ijodini ijtimoiyizm asosida “qayta talqin qilish”, ramzlar va urf-odatlarini “ilgarilab boruvchi proletar ongiga moslashtirish” siyosatini olib bordi. Ingliz tadqiqotchilari bu siyosatni milliy xotira va diniy tafakkurga qarshi qaratilgan madaniy genotsid deb ataydilar. Ularning fikricha, bu harakatlar natijasida xalqning o‘z tarixiga nisbatan qiziqishi, madaniy ajdodlari bilan bog‘liqligi keskin zaiflashdi.

Ammo shunga qaramay, ayrim ingliz olimlari sovet islohotlarining muayyan ijobiy tomonlarini ham tan olganlar. Jumladan, sobiq Sovet respublikalarida ommaviy savodxonlik darajasining ko‘tarilgani, yangi turdagi dunyoviy bilimlarning keng tarqalishi, ilm-fan, texnika va san’atga kirib kelgan yangiliklar bu modernizatsiya yo‘lida muhim natija bo‘lganini ta’kidlaganlar. Shunga qaramay, ular bu yutuqlar ortida katta yo‘qotishlar – diniy va madaniy merosning bosqinchilarcha inkor qilinishi, xalq tafakkurining sovet mafkurasi doirasida shakllantirilishi yotganini inkor etmaydi.

Ingliz tarixshunosligi yozuv islohoti va diniy merosga sovetlarning munosabatini mafkuraviy modernizatsiyaning eng radikal bosqichi sifatida baholagan. Yozuv islohoti orqali xalqni tarixiy xotirasidan ayirish, diniy merosga qarshi olib borilgan siyosat orqali esa milliy madaniyat va tafakkurni yo‘q qilishga qaratilgan qadamlar tanqid ostiga olingan. Ingliz manbalarida bu siyosat turli ko‘rinishda – madaniy mustamlakachilik, mafkuraviy genotsid yoki avtoritar zamonaviylashtirish modeli sifatida talqin qilingan. Shuningdek, bu yondashuvlar sovet modernizatsiyasining murakkab, ziddiyatli va ko‘p qatlamli tabiati haqida keng tarixiy tafakkurni shakllantirishga xizmat qilgan.

1920–1930-yillarda O‘zbekistonda adabiyot va san’at sohalarida ro‘y bergan o‘zgarishlar, asosan, jadidchilik harakatidan sovet mafkurasiga o‘tish jarayonining mahsuli bo‘ldi. Bu o‘zgarishlar G‘arb – xususan ingliz tarixshunoslari va sharqshunoslari tomonidan ham e’tibor bilan kuzatilgan, ular bu jarayonlarni postkolonial va modernizatsion nazariyalar asosida tahlil qilganlar. Jadidchilik harakati, avvalo, o‘zbek jamiyatining madaniy va intellektual uyg‘onishiga zamin yaratgan bo‘lsa, sovet mafkurasi bu harakatni ideologik va siyosiy jihatdan yo‘naltirib, uni yangilanishdan ko‘ra, sotsialistik realizm doirasida qayta formatlashga urinadi. Ingliz olimlari buni mustaqil milliy madaniyatdan sovetlashtirilgan “xalq madaniyatiga” o‘tish sifatida talqin qilganlar.

Jadidlar – Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Fitrat kabi ziyolilar 20-asr boshlarida o‘zbek adabiyoti va san’atini milliy uyg‘onish ruhida rivojlantirishga harakat qildilar. Ular adabiyotda islomiy ma’rifat, ijtimoiy adolat, zamonaviy dunyoqarash va milliy mustaqillik g‘oyalarini ilgari surdilar. G‘arb olimlari, xususan britaniyalik tarixchi Edward Allworth, bu davrni “Markaziy Osiyoda madaniy uyg‘onishning eng muhim bosqichi” deb ataydi. Uning fikricha, jadidchilik harakati o‘zbek xalqi tafakkurining yangi bosqichga o‘tishida ko‘prik rolini o‘ynagan. Bu harakat doirasida drama, nasr, publitsistika, hatto musiqiy va sahna san’atining ilk namunalarida ham milliy ruh va zamonaviylik uyg‘unlashgan edi.

Biroq 1920-yillarning oxirlaridan boshlab, Sovet Ittifoqi madaniyat siyosatini keskin o‘zgartirdi. Avvalgi “milliy shakl, sotsialistik mazmun” shiori o‘rnini to‘liq mafkuraviy nazorat egalladi. 1932-yildan boshlab yagona ijodiy yo‘nalish sifatida sotsialistik realizm tamoyillari joriy etildi. Ingliz tadqiqotchilari bu o‘zgarishni ijodiy

erkinlikdan mafkuraviy buyruqbozlikka o‘tish sifatida baholaganlar. Adabiyot va san’atga faqat ishchilar sinfi manfaatlariga xizmat qiladigan, partiya g‘oyalarini targ‘ib qiladigan vosita sifatida qaraldi. Bunday yondashuv, ayniqsa, jadid adiblarini og‘ir tanlov qarshisida qoldirdi: ya isloh qilinish, ya qatag‘on qilinish.

Bu davrda o‘zbek adabiyotidagi mavzular keskin o‘zgara boshladi. Avvalgi diniy-ma’rifiy, milliy uyg‘onish g‘oyalari o‘rnini kollektivlashtirish, sinfiy kurash, ishchi va dehqonning sotsialistik obrazlari egalladi. G‘arb olimlaridan biri, R.W. Tillet, o‘z tadqiqotida 1930-yillarda O‘zbekiston SSRda “adabiyotdan millat ruhini siqib chiqarish va uni partiya g‘oyalariga bo‘ysundirish” maqsadi aniq ko‘zlanganini qayd etadi. Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy kabi adiblar bu mafkuraviy qamrovga qarshilik bildirganlari uchun repressiyaga uchragan. Ularning asarlari taqiqlanib, o‘zlari “xalq dushmani” sifatida jazoga tortildi.

San’at sohasida ham shunga o‘xshash jarayonlar yuz berdi. Teatr, rassomchilik va musiqa Sovet mafkurasining tashuvchisiga aylandi. Ingliz tarixchilari ta’kidlaganidek, bu jarayon avvalo madaniyatning siyosiylashtirilishi, san’atning nazorat ostidagi propagandistik vositaga aylanishi bilan izohlanadi. Teatr sahnalarida kolxoz qurilishi, yangi sovet oilasi, Leninning buyukligi, Stalinning donoligi singari mavzular hukmronlik qildi. Ayniqsa, Toshkent, Samarqand va Buxoro kabi shaharlardagi teatrlar partiya topshiriqlari asosida ishlay boshladi. Britaniyalik diplomat Harold Nicolson o‘z xotiralarida O‘zbekistonda tomosha qilgan bir teatr sahnasini tasvirlab, uning real hayotdan yiroq, biroq mafkuraviy nuqtai nazardan “zarur” voqealar asosida qurilganini aytib o‘tadi.

Adabiy va san’at sohalaridagi bu keskin o‘zgarishlar ingliz tarixshunosligi va sharqshunosligi tomonidan ko‘p jihatdan tanqid ostiga olingan. Xususan, sovet mafkurasida o‘zbek milliy madaniyatini sun’iy ravishda shakllantirish, xalqning tarixiy, diniy va adabiy xotirasini o‘chirishga qaratilgan g‘oyaviy bosim vositasi sifatida baholangan. Bu o‘zgarishlar natijasida adabiy-estetik tafakkur tor mafkuraviy doirada shakllandi. G‘arbiy manbalar buni “ijodiy to‘qilishning emas, balki mafkuraviy qolipga solishning natijasi” deb hisoblaydi.

Shunga qaramay, ingliz olimlari ayrim ijobiy jihatlarni ham inkor etmaganlar. Sovetlar zamonida adabiy jarayonning ommaviylashishi, savodxonlikning ortishi, kitob chop etish hajmining oshishi – bu makroko‘rsatkichlar bir qarashda madaniy yuksalish taassurotini uyg‘otadi. Ammo bu yutuqlar siyosiy sensura, mafkuraviy

nazorat va qatag‘on siyosati soyasida shakllangani ularning tarixiy qiymatini murakkablashtiradi. Shuning uchun ingliz tarixshunoslari O‘zbekiston SSRda adabiyot va san‘atning sotsialistik realizm doirasida shakllangan taraqqiyotini “yo‘naltirilgan modernizatsiya” yoki “mafkuraviy og‘dirilgan ijodiylik” deb ataganlar.

Jadidchilikdan sovet mafkurasiga o‘tish – O‘zbek adabiyoti va san‘atidagi eng keskin va murakkab davr bo‘lib, bu jarayon g‘arbiy tarixshunoslikda mustaqil milliy madaniyatning mafkuraviy nazoratga bo‘ysundirilgan shakli sifatida talqin qilingan. Jadid adiblarining boy merosi rad etilgan, yangi avlod adiblari esa mafkuraviy qolipga moslashtirilgan. Bu tarixiy o‘zgarishlar nafaqat ijodga, balki xalqning madaniy tafakkuriga ham chuqur ta‘sir ko‘rsatgan. Ingliz olimlari bu jarayonni postimperialistik va totalitar tuzumlar kontekstida o‘rganib, uni mustamlakachilikning yangi – mafkuraviy shakli sifatida baholashgan.

1930-yillar Sovet Ittifoqi, jumladan, O‘zbekiston tarixida eng qattiq repressiyalar, senzura va mafkuraviy nazorat davri bo‘ldi. Bu yillarda sovet tuzumi “dushmanlar” va “xoinlar” obrazini yaratish orqali jamiyatda qo‘rquv, itoat va ideologik bo‘ysunishni mustahkamlashga intildi. Ingliz tarixshunosligi bu davrni Sovet totalitarizmining eng jiddiy bosqichi sifatida baholab, ayniqsa, milliy respublikalarda yuz bergan qatag‘onlarni mustamlakachilik siyosatining mafkuraviy va siyosiy jihatdan chuqurlashtirilgan shakli sifatida talqin qiladi. O‘zbekiston SSRda bu repressiyalar nafaqat siyosiy elita, balki milliy ziyolilar, adabiyot va san‘at arboblari, ilm-fan namoyandalari, diniy yetakchilar va hatto oddiy dehqonlargacha yetib bordi.

Britaniyalik tarixchilar, xususan, Geoffrey Hosking, Robert Conquest, Edward Allworth va Stephen Blank kabi tadqiqotchilar bu davrni o‘rganar ekanlar, Stalin davrida amalga oshirilgan repressiyalarni faqat ichki siyosat bilan emas, balki imperiyaviy markazizmning tarkibiy qismi sifatida tahlil qilganlar. Ularning fikricha, O‘zbekistonda 1930-yillardagi qatag‘onlar Kremlning milliy elitalarni yo‘q qilish, milliy madaniyatni sovet mafkurasida asosida qayta shakllantirish, va eng muhimi, ijtimoiy xotirani yo‘q qilish strategiyasiga to‘la mos tushadi.

Jadidlar, diniy ulamolar, mahalliy adabiyot va san‘at namoyandalari aynan shu yillarda eng ko‘p qatag‘on qilindi. Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir singari yirik adabiyot vakillari “xalq dushmani”, “panislomist” yoki “burjua

millatchisi” sifatida ayblanib, yo yo‘q qilindi, yo ijodiy sahnadan batamom chiqarib tashlandi. Ingliz olimlari bu holatni “madaniy elita qatliomi” deb ataydilar. Edward Allworth o‘zining asarlarida bu qatag‘onlarni “Sovetlarning imperiyaviy modernizatsiyasi ichra mustaqil madaniy tafakkurni yo‘q qilishga qaratilgan harakati” sifatida izohlaydi. Bu faqat siyosiy repressiya emas, balki ijtimoiy tafakkurni nazorat qilishga urinish edi.

Senzura siyosati ham ayni paytda kuchaytirildi. 1932-yilda SSSR Yozuvchilar uyushmasi tuzilgach, adabiy faoliyat to‘liq nazorat ostiga olindi. Har bir nashr, har bir pyesa, she‘r yoki maqola siyosiy rozilikdan o‘tmasdan ommaga yetkazilmas edi. Ingliz tadqiqotchilari bu siyosatni faqat axborot nazorati deb emas, balki “haqiqat monopoliyasi” sifatida ko‘radilar. Ya’ni, davlat haqiqatni belgilaydi va boshqa har qanday yondashuvni “xiyonat” deb ataydi. Shu bois, G‘arbiy tarixshunoslikda bu yillarga nisbatan “tashviqot diktaturasi” yoki “fikr ustidan nazorat totalitarizmi” kabi atamalar qo‘llaniladi.

Senzura nafaqat siyosiy mazmunni nazorat qildi, balki tarixiy xotira, milliy meros, diniy qadriyatlar va estetik tushunchalarga ham aralashdi. Ingliz tarixshunoslari, masalan, Adeeb Khalid yoki Shahram Akbarzadeh, O‘zbekiston SSRdagi diniy qadriyatlarning yo‘q qilinishi, tarixiy merosning soxtalashtirilishi va milliy madaniyatning sun‘iy ravishda “sovetlashuvi”ni ko‘p bora ta’kidlaydilar. Ularning fikricha, bu davrda diniy madrasalar yopildi, tasavvuf va islomiy ilmlar tahqirlandi, diniy yetakchilar “quloq”, “xufya tarmoq” vakili sifatida jazoga tortildi. Ingliz olimlari buni mustamlakachilik siyosatining yangi shakli deb baholaydilar: ya’ni, diniy yoki milliy haqiqatlarni mafkuraviy davlat “haqiqat”i bilan almashtirish orqali xalq xotirasini o‘chirish.

Repressiyalar nafaqat individual shaxslar va guruhlarni, balki butun xalq qatlamlarini qamrab oldi. Ko‘plab kolxozlar va qishloqlarda “quloqlashtirish” bahonasida minglab dehqonlar surgun qilindi. Ingliz manbalarida bu holat “total ijtimoiy inqiroz” deb ataladi. Britaniyalik jurnalist Gareth Jones o‘z reportajlarida O‘rta Osiyo bo‘ylab yurib, aholi orasida sovet siyosatidan norozi kayfiyat kuchayganini, odamlar ochlik, qo‘rquv va yashirin isyon kayfiyatida yashayotganini qayd etadi.

Shu bilan birga, G‘arb olimlari sovet tizimi tomonidan repressiyalar qanday ommaviylik bilan amalga oshirilganini statistik va arxiviy hujjatlar asosida ham tahlil

qilganlar. Masalan, Robert Conquest o‘zining “The Great Terror” (Katta qo‘rquv) nomli fundamental tadqiqotida, 1937–1938-yillardagi qatag‘onlar doirasida O‘zbekistonda minglab ziyolilar, partiyaviy rahbarlar va oddiy fuqaroning aybsiz ravishda jazolanganini hujjatlar bilan tasdiqlaydi. U bu siyosatni “genotsidga yaqin ijtimoiy qatlam qatliomi” deb ataydi.

G‘arbiy tarixshunoslikda 1930-yillardagi repressiyalar, ayniqsa, milliy elitalar orasida amalga oshirilgan “tozalashlar”, sovet imperiyasi ichidagi madaniy ko‘plikni yo‘q qilish harakati sifatida izohlanadi. Bu tarixiy jarayonlar natijasida O‘zbekistonda milliy adabiyot, ilm-fan, din, siyosiy tafakkur, hatto xalq og‘zaki ijodi ham bir muddat sustlashdi. Ingliz olimlarining fikricha, bu “yo‘qotilgan avlod” nafaqat madaniy, balki ruhiy va tarixiy talofatlar keltirib chiqardi. Hatto 1950–1960-yillarda boshlangan nisbiy “erkinlik” yillari ham bu jarayonning asoratlarini bartaraf eta olmadi.

Ingliz tarixshunosligi 1930-yillardagi repressiyalar va senzura siyosatini O‘zbekistonda mustaqil fikr, milliy xotira va madaniy merosga qarshi amalga oshirilgan mafkuraviy jang deb baholaydi. Ular uchun bu davr – total nazorat, siyosiy zo‘ravonlik va madaniy sukunat yillari bo‘lib, sovet tuzumining eng zulmli jihatlari aynan bu yillarda to‘liq ochilgan. Shuningdek, bu tarixshunoslar ushbu repressiyalarni faqatgina stalincha zo‘ravonlik emas, balki markazlashgan imperiyaviy tartibning mafkuraviy asoslari deb biladilar. O‘zbekiston misolida bu jarayonlar xalq tafakkuriga chuqur ta’sir ko‘rsatgan va hozirgacha o‘rganilishi zarur bo‘lgan tarixiy xotira muammosini yuzaga chiqargan.

Ingliz tarixshunosligi nuqtai nazaridan 1920–1930-yillarda O‘zbekistonda shakllangan madaniy muhit, sovet modernizatsiyasi bilan mahalliy madaniy an‘analar o‘rtasidagi ziddiyatli va murakkab jarayon sifatida talqin qilinadi. G‘arbiy tadqiqotchilar, xususan Edward Allworth, Adeeb Khalid, Robert Conquest, Paul Bergne va boshqalar asarlarida bu davrni faqat madaniy rivojlanish yoki modernizatsiya bosqichi sifatida emas, balki mafkuraviy, siyosiy va ideologik zo‘ravonlik ostida kechgan tarixiy bosqich sifatida tahlil qiladilar. Ularning yondashuvida asosiy e’tibor — sovet markazi tomonidan mahalliy madaniy identifikatsiyani yo‘q qilish, tarixiy xotirani nazorat qilish va badiiy-ijodiy ifoda erkinligini cheklash holatlariga qaratilgan.

G‘arb tarixshunoslarining ta’kidlashicha, bu davrda sovet modernizatsiyasi g‘oyaviy jihatdan jamiyatni ilg‘orlik sari yetaklayotgandek ko‘rinsa-da, aslida u “yuqoridan pastga” tarzda olib borilgan va mustamlakachilik siyosatining yangi, mafkuraviy shakliga aylangan. O‘zbekistondagi jadidchilik harakati, diniy meros, mahalliy adabiyot va san‘at sohalarida namoyon bo‘lgan mustaqil madaniy tafakkur bu davrda jiddiy bosim ostida qolgan. Ayniqsa, “Hujum” harakati orqali an‘anaviy kiyim, ayollar erkinligi, diniy hayot va milliy urf-odatlariga nisbatan sovet mafkurasi asosida radikal yondashuvlar joriy etilganini ingliz manbalari zo‘r sinchkovlik bilan hujjatlashtirgan. Bu holat G‘arb tadqiqotchilari tomonidan jamiyatning ichki ijtimoiy turg‘unlikka, madaniy uzilishlarga va ruhiy bosimga duchor bo‘lishi sifatida baholanadi.

Bundan tashqari, ingliz olimlari 1930-yillardagi repressiyalar va senzura siyosatini, ayniqsa, madaniy sohada amalga oshirilgan “tozalash” jarayonlarini juda tanqidiy ruhda ko‘rib chiqadilar. Fitrat, Cho‘lpon, Qodiriy kabi madaniyat va adabiyot vakillarining jazolanishi, diniy maktablar va merosning bostirilishi, yozuv islohoti orqali tarixiy xotiraning uzilishi — bularning barchasi ingliz tarixshunosligi tomonidan “madaniy genotsid” yoki “xotirani o‘chirish siyosati” kabi atamalar bilan baholanadi.

Shuningdek, yozuv islohoti, ya’ni arab alifbosidan lotin, keyin esa kirill yozuviga o‘tish harakati ham G‘arb tarixchilari uchun tildan ko‘ra ko‘proq xotira va tafakkurni markazlashtirish, tarixiy va diniy manbalarni ommadan uzib qo‘yish vositasi bo‘lgan. Ingliz tadqiqotchilari bu islohotlarni xalqning o‘z madaniy ildizlarini anglash imkoniyatidan mahrum qilish harakati sifatida talqin qiladilar.

Adabiyot va san‘atda esa jadidchilik harakati vakillarining ijodi sovet mafkurasi talablariga bo‘ysundirilganini G‘arb manbalari aniq dalillar bilan ko‘rsatadi. Estetik mezonlarning “sotsialistik realizm” bilan almashtirilishi, san‘at erkinligining mafkuraviy qoidalar bilan cheklanishi, badiiy asarlarning faqat targ‘ibot quroli sifatida baholanishi — bularning barchasi ingliz tarixshunoslari nigohida “madaniyatning siyosiylashtirilishi” degan jarayonning ajralmas bo‘lagidir.

Umuman olganda, ingliz manbalari O‘zbekistonda 1920–1930-yillarda yuz bergan madaniy jarayonlarni sirtqi modernizatsiya ko‘rinishida kechgan, ammo chuqur ideologik nazorat va ijtimoiy ong ustidan hukmronlik vositasiga aylangan siyosiy harakat sifatida izohlaydi. Bu baholashlarda zamonaviy tarixshunoslikning

postkolonial yondashuvlari ham seziladi — ya’ni, Sovet Ittifoqi faqat siyosiy imperiya emas, balki madaniy va ideologik imperiya sifatida ham o‘rganiladi. Aynan shu yondashuv orqali ingliz olimlari O‘zbek madaniy muhitining o‘ziga xosliklarini, ular qanday bosimlar ostida shakllanganini va qanday tarixiy izlar qoldirganini tahlil qiladilar.

Shu bois ingliz tarixshunosligida 1920–1930-yillar O‘zbekiston tarixida murakkab, ziddiyatli, zo‘ravonlik va mafkura hukmron bo‘lgan davr sifatida baholanadi. Bu baholash nafaqat ilmiy faktlar, balki ijtimoiy ong, madaniy tafakkur va tarixiy xotiraning talqini asosida chuqurlashgan. Aynan shuning uchun ham G‘arbiy tarixshunoslik bu davrni o‘rganishda nafaqat siyosiy, balki antropologik va madaniy yondashuvlarni ham qo‘llaydi. Natijada, O‘zbekistonning XX asr boshlaridagi madaniy muhiti o‘z murakkabligi, jarayonlarining ko‘p qatlamliligi va tarixiy izlari bilan global tarixshunoslik doirasida alohida o‘rin egallaydi.

Ingliz tarixshunosligi O‘zbekiston tarixini o‘rganishda beqiyos ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan tashqi yondashuv va alternativ tahlil metodologiyasini taqdim etadi. Ayniqsa, XX asrning 20–30-yillaridagi murakkab madaniy, siyosiy va ijtimoiy jarayonlarga oid tadqiqotlarda ingliz olimlari nafaqat mustaqil yondashuv, balki Sovet Ittifoqi hukmronligi davridagi mafkuraviy cheklovlardan holi bo‘lgan tahliliy uslub bilan ajralib turadi. G‘arbda, xususan Buyuk Britaniyada faoliyat yuritgan ko‘plab tarixchilar, sharqshunoslar va siyosatshunoslar Sovet imperiyasining ichki siyosatini, millatlararo munosabatlar siyosatini va ayniqsa, milliy madaniyatlar ustidan olib borilgan nazorat siyosatini chuqur o‘rgangan. Bu jihatdan ingliz tarixshunosligi O‘zbekiston tarixini xalqaro tarixiy kontekstda tushunish, uni global geosiyosiy jarayonlar bilan bog‘lab tahlil qilish imkonini bergan muhim manba sifatida qaraladi.

Xususan, Edward Allworth, Geoffrey Wheeler, Adeeb Khalid (asl kelib chiqishi o‘zbek bo‘lmasa-da, G‘arbda faoliyat yuritgan yirik tarixchi), Robert Conquest, Paul Bergne singari ingliz tilida yozuvchi olimlar O‘zbekistonning tarixiy taraqqiyotini, madaniy identitetini, sovet mafkuraviy tizimi bilan kurashgan jadid ziyolilar harakatini va XX asr boshidagi modernizatsion harakatlarni keng yoritganlar. Ularning asarlarida sovet tarixshunosligida siyosiy sabablarga ko‘ra e’tibordan chetda qolgan mavzular — jumladan, repressiya qurbonlari, diniy merosning yo‘q qilinishi,

yozuv islohoti orqali madaniy uzilishlar va milliy san’atga nisbatan senzura siyosati chuqur o‘rganilgan.

Ingliz tarixshunosligining O‘zbekiston tarixini o‘rganishdagi muhim jihatlaridan biri — bu tarixga postkolonial nuqtai nazardan yondashishidir. Ya’ni, Sovet Ittifoqining Markaziy Osiyo respublikalari, xususan O‘zbekiston ustidan olib borgan siyosati G‘arbiy olimlar tomonidan mustamlakachilik siyosatining bir shakli sifatida talqin qilinadi. Shu yondashuv orqali G‘arb tarixchilari sovet tarixshunosligidagi markazlashgan, Moskvaning ijobiylashtirgan va mahalliy madaniy tafakkurni ikkinchi darajaga tushirgan yondashuvlarga qarshi turadigan muqobil izohlar beradi. Ayniqsa, ingliz tarixshunosligida madaniyat, milliy o‘zlik, tarixiy xotira, diniy meros va til masalalari asosiy tahlil markaziga aylangan.

Bundan tashqari, ingliz olimlarining arxiviy hujjatlar, G‘arbiy diplomatik manbalar, emigratsiyada bo‘lgan o‘zbek ziyolilari (masalan, Berlin yoki Istanbulda faoliyat yuritganlar)ning faoliyati haqida yozilgan asarlari mahalliy tarixshunoslik uchun yangi istiqbollarni ochadi. G‘arb tarixchilari ko‘pincha Sovet tashqarisidagi manbalarga tayanadi, bu esa ularning yondashuvini an’anaviy ichki narrativlardan ajratib turadi. Masalan, Adeeb Khalid o‘zining asarlarida O‘zbekiston tarixini faqat siyosiy emas, balki madaniy va diniy kontekstda ham tahlil qilib, milliy uyg‘onish harakatlarini dunyoviy va diniy g‘oyalar to‘qnashuvi sifatida tushuntiradi.

Ingliz tarixshunosligi nafaqat o‘tgan davr voqealarini yoritadi, balki hozirgi davrda O‘zbekiston madaniy siyosatini tahlil qilishda ham nazariy asos bo‘la oladi. Sovet davridagi madaniy siyosatning bugungi jamiyatga qanday ta’sir ko‘rsatgani, milliy o‘zlikning qayta tiklanish jarayonidagi murakkabliklar, tarixiy haqiqatning qayta yozilishi bilan bog‘liq masalalar G‘arb tarixshunosligida keng muhokama qilinadi. Bu bahslar, ayniqsa, hozirgi O‘zbekiston tarixchilari uchun xalqaro ilmiy aloqalarni yo‘lga qo‘yish, muqobil metodologiyalarni o‘rganish va mahalliy tarixni global kontekstda tahlil qilish uchun katta imkoniyatdir.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tarixshunosligi O‘zbekiston tarixini o‘rganishda nafaqat muhim tashqi manba, balki yangicha, mafkuraviy erkin tahlil vositasi sifatida xizmat qiladi. Bu tarixshunoslik maktabi O‘zbekiston tarixini biryoqlama, markaziy hukumat manfaatlariga bo‘ysungan shaklda emas, balki murakkab, ko‘p qatlamli va ziddiyatli jarayon sifatida yoritadi. Ayniqsa, 1920–1930-yillar madaniy hayoti, jadidchilik harakati, repressiyalar, yozuv islohoti, diniy meros va milliy identitet

masalalariga berilgan baholar bugungi tarixiy tafakkurimizni boyitadi. Shuning uchun ham ingliz tarixshunosligi O‘zbekiston tarixini jahon tarixiy tafakkuri doirasida chuqurroq anglashga xizmat qiluvchi muhim akademik yo‘nalish bo‘lib qolmoqda.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dilshod, A., Abdumatov, A., & Ismoil, R. (2025). FORMATION AND DEVELOPMENT OF HISTORICAL GEOGRAPHY GULISTAN STATE UNIVERSITY. *TA'LIM, TARBIYA VA INNOVATSIYALAR JURNALI*, 1(6), 47-53.

2. Davron o‘g‘li, A. D. (2025). O‘RTA OSIYO KO‘CHMANCHI CHORVADORLARI TARIXINING O‘RGANILISHI. *YANGI O‘ZBEKISTON, YANGI TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(8), 100-113.

3. Vildanovich, G. S., Axmatkulovich, A. A., & Xoshimjon o‘g‘li, R. I. (2025, May). SOTSIOLOGIK TARIXDA KO‘CHMANCHILIK FENOMENINING O‘RGANILISHI: YONDASHUVLAR, MUAMMOLAR VA BAHOLASH MEZONLARI. In International Conference on Educational Discoveries and Humanities (pp. 78-81).

4. Axmatkulovich, A. A., & Xoshimjon o‘g‘li, R. I. (2025, May). MIRZACHO‘LNI O‘ZLASHTIRISH VA KO‘CHIRISH SIYOSATI: TARIXIY-TAHLILIY YONDASHUV. In International Educators Conference (pp. 207-212).

5. Мавлянов, У. Н., Райимжонов, И. Х., & Абдуалимова, З. М. (2025). СЛАВЯН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ВА УНИНГ КЕЛАЖАГИ: ДАНИЛЕВСКИЙ БАШОРАТИ. Современные подходы и новые исследования в современной науке, 4(5), 82-90.

6. Мавлянов, У. Н., Райимжонов, И. Х., & Абдуалимова, З. М. (2025). ФРИДРИХ НИЦШЕ ВА МАДАНИЯТНИНГ ИРОДА АСОСИДАГИ ТАЛҚИНИ. Современные подходы и новые исследования в современной науке, 4(5), 91-98.

7. Alibekov, U., & Rayimjonov, I. (2024). TURKIY XALQLARNING KELIB CHIQISHI XIX ASR SHARQSHUNOSLARINING TALQINIDA. *Elita. uz-Elektron Ilmiy Jurnal*, 2(1), 267-270.

8. Xoshimjon o‘g‘li, R. I. (2024). 8.4 MOVAROUNNAHRGA ISLOM DININING KIRIB KELISHI VA UYG‘ONISH DAVRINING BOSHLANISHI. *Innovative technologies in construction Scientific Journal*, 8(1), 12-15.

9. Rayimjonov, I. X. O. G. L. (2022). ERSHI (MINGTEPA) HUDUDIDAGI TARIXIY-ARXEOLGIK YODGORLIKLARI XUSUSIDA. Scientific progress, 3(5), 193-197.

10. Yuldashevich, A. U., Akhmatkulovich, A. A., & Ugli, R. I. K. (2024). STRUGGLE FOR THE NEWLY FORMED ORENBURG-TASHKENT CARAVAN TRADE ROUTE OF THE BUKHARA EMIRATE AND THE KOKHAN KHANATE AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF HISTORY, 5(12), 16-21.

11. Xoshimjon o'g'li, R. I., Isoqovich, A. A., & Ravshanovna, K. L. (2025, May). THE INNOVATIVE DIGITAL TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATION. In CONFERENCE OF MODERN SCIENCE & PEDAGOGY (Vol. 1, No. 1, pp. 355-362).

12. BOSIMOVICH, T., & ALISHER, A. (2022). FROM THE HISTORY OF THE ANCIENT DEFENSE WALLS. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*, 2(5), 61-65.

13. Абдуматов, А. А. (2024). АКАДЕМИК АБДУЛАҲАД МУҲАММАДЖОНОВ ИЛМИЙ МЕЪРОСИДА ТАРИХИЙ ТАФАККУР МАСАЛАСИ. *Science and innovation*, 3(Special Issue 6), 426-431.

14. Назаров, О., & Абдуматов, А. (2024). ҲАДИС ИЛМИ РИВОЖИДАГИ ОЛТИН ДАВР. *Ilm-fan va ta'lim*, 3 (18)).

15. Axmatkulovich, A. A., & Xoshimjon o'g'li, R. I. (2025, May). MIRZACHO 'LNI O 'ZLASHTIRISH VA KO 'CHIRISH SIYOSATI: TARIXIY-TAHLILIY YONDASHUV. In *International Educators Conference* (pp. 207-212).

16. Yuldashevich, A. U., Akhmatkulovich, A. A., & Ugli, R. I. K. (2024). STRUGGLE FOR THE NEWLY FORMED ORENBURG-TASHKENT CARAVAN TRADE ROUTE OF THE BUKHARA EMIRATE AND THE KOKHAN KHANATE AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF HISTORY*, 5(12), 16-21.

17. Dilshod, A., Abdumatov, A., & Ismoil, R. (2025). FORMATION AND DEVELOPMENT OF HISTORICAL GEOGRAPHY GULISTAN STATE UNIVERSITY. *TA'LIM, TARBIYA VA INNOVATSIYALAR JURNALI*, 1(6), 47-53.

18. Галиев, С., Абдуматов, А., & Неъматов, Р. (2025). ГЕРОИ-ТАТАРЫ УЗБЕКИСТАНА, УЧАСТВОВАВШИЕ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ. *Наука и инновации в системе образования*, 4(4), 35-39.

19. Vildanovich, G. S., Axmatkulovich, A. A., & Xoshimjon o'g'li, R. I. (2025, May). SOTSIOLOGIK TARIXDA KO 'CHMANCHILIK FENOMENINING O 'RGANILISHI: YONDASHUVLAR, MUAMMOLAR VA BAHOLASH

MEZONLARI. In *International Conference on Educational Discoveries and Humanities* (pp. 78-81).

20. Кудратов, С., & Маъруфов, Ш. (2021). МИРЗАЧЎЛДАГИ ҚАДИМГИ СУВ ИНШОАТЛАРИ. *ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ*, 4(11).

21. Ma'rufov, S., & Abdullayev, A. (2024). O'RTA OSIYODA MUSIQA SAN'ATINING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISH TARIXI. *Talqin va tadqiqotlar*, 1(1).

22. RAXIMOVICH, N., MUTALLIB, I., & MA'RUF OV SHERZOD, K. O. G. (2022). HISTORICAL FACTORS THAT CONTRIBUTED TO THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND CULTURE IN CENTRAL ASIA. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, 2(4), 160-165.

23. MA'RUF OV, S. (2025). SIRDARYO VILOYATI HUDUDIDAGI MANZILGOHLARNING O 'RTA ASRLARDAGI MODDIY MADANIYATI XUSUSIDA YANGICHA QARASHLAR. *ACTA NUUZ*, 1(1.2. 1), 23-26.

24. Sherzod, M. (2025). The Social, Economic and Cultural Life of The Population of The Syrdarya Region in The Middle Ages. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF HISTORY*, 6(01), 4-7.

25. Сулаймонович, Қ. С. (2024). СИРДАРЁ ТАРИХИ ЯНГИ АРХЕОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР ТАЛҚИНИДА. *PEDAGOG*, 7(11), 68-72.

26. Sherzod, M. R. (2024). NEW VIEWS ON ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS LOCATED IN SIRDARYA REGION. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*, 4(2), 1-6.

27. Ma'rufov, S., & Bekmurodov, S. (2024). XONLIKLAR DAVRIDA MUSIQA ILMIGA ILMIGA QARATILGAN E'TIBOR. *Talqin va tadqiqotlar*, 1(1).